

2. Пахратдинов Э.Өтемуратова Х. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиаты тарихы. -Нөкіс: «Билим», 1995.
3. Саадий Ғөзаллық бостаны. (Қарақалпақ тилине аударған К.Каримов) -Нөкіс: «Билим», 1991
4. Қарабаев М.Таң жұлдызы. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2012.
5. Бердақ. Сайланды шығармалары. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1997.

РЕЗЮМЕ

Мақалада халқ шоирлари поэзиясининг бадий манбалари ҳақида сўз боради. Абдиқадир, Қулмурат, Аяпберген ва бошқа шоирлар асарларида қўлланилган халқ оғзаки ижоди ва Шарқ адабиёти анъаналари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются художественные источники в поэзии народных поэтов. Проанализированы фольклорные и восточно литературные традиции в произведении поэтов Абдиқадир, Қулмурата, Аяпбергена и других поэтов.

SUMMARY

The article is devoted to the study of artistis sources in the poetry of people's poets. There were analysed the folklore and oriental literary traditions in the works of the poets Abdikadir, Kulmurat, Ayapbergen and others.

К.АЛЛАМБЕРГЕНОВТЫҢ «ҚУСЛАР ҚАЙТҚАН КҮН» ПОВЕСТИНДЕ ҚАХАРМАН ПСИХОЛОГИЯСЫ ХӘМ ТӘБИЯТ БИРЛИГИ МӘСЕЛЕСИ

З.Б.Сагидуллаева - үлкен илимий хызметкер-излениўши
Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты

Таянч сўзлар: болалар прозаси, болалар ёзувчиси, болалар дунёси, болалар психологияси, инсон ва табиат масаласи, болалар психологиясининг очилиши: болаларға хос гапириш, диалоглар, монологлар, пейзаж детальлари.

Ключевые слова: детская проза, детский писатель, детский мир, детская психология, личность и окружающая задача, открытие детской психологии: детская разговорная речь, диалоги, монологи, пейзажные детали.

Key words: prose for children, children's writer, children's world, children's psychology, personality and surrounding task, opening of children's psychology, children's spoken language, dialogue, monologue, details of lands ape.

Бүгинги информациялар ағымы тез пәт алған дәуірде жекке инсан руўхиятының барлық қырларын сәўлелендирип беріўде әдебиаттың тутатуғын орны айрықша. Глобал интеграция шараятында жәмийеттин келбети инсанлар арасындағы өзара қатнасықлар хәм олардың социаллық искерлиги менен тиккелей байланыслы болып, бул жағдай инсан тәбиятының жаңалыққа умтылыўын сыпатлап беріўши белгилерден есапланады.

Инсанның руўхый дуньясы шексиз кеңлигиндеги туйғы хәм сезимлер жәмийетке, қоршаған орталыққа қатнасы хәм олар ҳақындағы белгилер бир түсиникке ийе болған көзқарасларын сәўлелендиреди.

Инсанның шахс болып қәлиплесиўинде өзіне дурыс жолды таңлаўға, өзін-өзи раўажландыруға талпыныўы тәбийий кубылыс. Оны әмелге асырыўда инсан жәмийет пенен, ондағы хәр қыйлы жәмийетлик кубылыслар менен жүзлесиўине туўра келеди. Жәмийет хәм шахс арасындағы қарым-қатнастың мәнаўий хәм мәдений негизлерин сәўлелендириўде болса, көркем әдебиет жәрдемге келеди. Сонлықтан жәмийетте жүз берип атырған хәр қандай өзгерис көркем әдебиетта қайта жанланады, дәуір руўхияты менен бирге сол дәуір инсанларының руўхиятын да жанландырады. Усы көзқарастан XX әсир қарақалпақ әдебиаты, соның ишинде қарақалпақ прозасы көркем ойлаў формасы, қурамалы әдебий-көркем шығармалар салмағы менен әдебий процессте әхмийетли орынға ийе. Әсиресе, шахс психологиясының аңлап болмас сырлы әлемин дәуір руўхы менен байланыслы сәўлелендириў тенденциясы әсир соңындағы көркем әдебиет шығармаларында кең ушырасты. Бул процесс тек ғана өзбек, қарақалпақ әдебиатында ғана емес, ал бир-бирине жакын болған, бирдей жәмийетлик-сиясий дүзим астында өмир сүрип атырған қоңсылас регионлар есапланған қазақ, қырғыз әдебиетларында да байқалады. Өзбек әдебиетшылары У.Норматов, Д.Қуროнов, О.Мухтор хәм басқалар өз изертлеўлеринде проза жанрының XX әсир даўамында жанрлық жақтан байыўы, формасы хәм сүўретлеў усылларының көп өзгерислерге ушыраса да, инсан руўхияты анализиниң узақ ўақыт өзгериссиз қалып кеткенлигин, тек ғана әсир соңына келип инсанды аңлаў бағдарында жеке ҳәкимшилик дуньяқарас, идеология қысыларынан қуылғанлығын, шахсты хәр түрли философиялық-эстетикалық көзқа-раслардан көркем анализлеў

имканиятына ийе болғанлығын айтып өткен еди [3, 4, 5]. Өзбек әдебиатындағы проза жанры ушын тән болған бул тенденция қарақалпақ әдебиатында да «1980-жылларға келип қурақ шақырық, қурақ сүренге қурылған дәретпелер, үлкен жәмийетлик, сиясий машқалаларды «шешиўге бел байлаған» қахарманлар емес, ал күнделик тәшўишлери, жекке тәғдирлери тийқарында улыўмаинсанылық көзқарасларға ийе болған қарапайым инсанлар образы, олардың руўхый дуньясы, ишки кеширмелери баслы орынға шыға баслады» [7, 3]. Жәмийетлик қатнасықларды пүткиллей өзгертиў зәрүрлиги дәретиўшилердин дыққат орайында болды.

Бул жағдай жазыўшы К.Алламбергеновтың повестьлеринде де өз сәўлелениўин тапты. Жазыўшының «Қыйын өткел», «Қуслар қайтқан күн» повестьлеринде сөз еткен тематикалары бир-биринен кескин парқ қылыўына қарамастан, инсанның ишки дуньясындағы кеширмелерин, шахс сыпатында қәлиплесиўиндеги минез-кулқындағы өзгерислер, жәмийетлик мүнәсибетлер, турмыслық машқалалар қахарманның ишки конфликти тийқарында жеткерилип берилген шығармалар болып есапланады. Автор бул повестьлеринде инсан ерки, оны қадирлеў, инсан тәбияттын бир бөлеги екенлигин сезип, оның байлықларына хұрмет пенен қатнас жасаўы, меҳир-мухаббат туйғыларының муқаддеслиги сыяқлы дәуирдин әхмийетли мәселелердин көтерип шығады. Жазыўшының стилине тән пазыйлетлер повестьтен повестьке көшип жетилисип барғанлығын көремиз.

Көркем шығармадағы психологиялық-руўхый сүўретлеў усылы хәр бир жазыўшы тәрәпинен оның дәретиўшилик стилиниң өзгешелигине қарай қолланылады. Биз сөз етпекши болып отырған «Қуслар қайтқан күн» повести де жазыўшының дәретиўшилик лабораториясында айрықша әхмийетке ийе шығарма болып қалмастан, қарақалпақ прозасында экологиялық машқаланы терең психологизм менен сәўлелендирип берген, балалар турмысынан алып жазылған көркем дәретпе екенлиги менен ажыралып турады. Биз жоқарыда кең түрде айтып өткен дәуір руўхының көркем шығармаға көшиўи, қахарманлар образы арқалы жәмийетлик қатнасықлар, инсан шахсының қәлиплесиў басқышындағы туйғылар динамикасы повестьте жазыўшы тәрәпинен терең аңланады хәм көркем сәўлелендирилип бериледи. Жазыўшы по-

вестьте психологиялық-руўхый сүүретлеў усылын шығарманың тийкарғы идеясы менен байланыслы халда раўажландырады, яғный повестьтеги тийкарғы идея-экология хэм инсан бирлиги мәселеси психологиялық-руўхый сүүретлеў усылын кең қолланыў арқалы ашылады, сол тийкарда сюжет хэм композиция пүтинлиги тәмийинленеди.

Тәбият байлықларын қорғаў, оның гөззал көринислерин сақтаў, тәбияттың әжайып сыйқыры менен жаратылған экологиялық естеликлерди қәдирлеў хэм тәбияттан унамлы пайдаланыў планетамызда өмир сүрип атырған хәр бир адамның тәғдириндеги улыўма инсаныйлық қәдирият есапланады. Халқымыз арасында экологиялық мәдениетти кең ен жайдырыўда тәбият хэм инсан бирлигин тәмийинлеўге хызмет ететугын факторлардың ишинде көркем сөздің хызмети айрықша. Тәбият хэм инсан арасындағы өзара үнлеслик, байланыслылық, олардың бир-бирине тәсири мәселеси қарақалпақ аўызеки дәрәтпелеринде-ақ өз сәўлелениўин тапқанлығы мәлим. Тәбиятты экологиялық категория сыпатында аңлаў хэм оны көркем шығармаларда сәўлелендирген дәрәтпелер қарақалпақ жазба әдебиятында өткен әсирдің 60-70-жылларында жаратыла баслады. Т.Қайыпбергеновтың «Көздің қарашығы», К.Алламбергеновтың «Дәрәя тартылған жыллар» романлары, Ә.Атажановтың «Шөлде», Ә.Қарлыбаевтың «Арал толғаныслары» повестлери, М.Сейтаниязовтың «Әмиў, Арал мениң өмиримде», И.Юсуповтың «Дала әрманлары» поэмалары бул мәселеге бағышланған әжайып шығармалар қатарынан орын ийеледи.

Жазыўшы К.Алламбергеновтың «Қуслар қайтқан күн» повестинде де аңшылыққа шексиз қызығыўшылығы себебли оның сырларын терең өзлестирип, шебер мерген болып жетилискен өспирим баланың тоғайдағы қусларға қырғын келтириўи, нәтижеде, олардың мәкан еткен орталығын таслап кетиўге мәжбүр болыўи сөз етиледі. Жазыўшы тәбияттағы жанлы шынжырдың қайсыдур бөлегиниң жоқ етилиўи арқалы экосистеманың бузылыўи хэм оның ақыбетинде үлкен қәуиплер турғандығын жеткерип бериў мақсетинде қахарман образын таңлайды. Ол еле өзиниң қандай қәтеге жол қойғанын билмейди, ислеп атырған исиниң ақыбети туўралы ойлай алмайды. Оның еси-дәрти әкесиниң тез аяққа турып кетиўи. Дәслеп зәрүрлик (әкесиниң сары аўырыўдан айығып кетиўине «ем» сыпатында-З.С.) тийкарында аўланған қырғаўыллар енди бара-бара баланың қызыққан қәсибине айланады. Олсыз жасай алмайтуғын дәрәжеге жетеди. Бул «хөнерди» жетик үйрениўге оған «Шегир Мерген» лақабы менен танылған аңшы жәрдем береді. Повестьте сүүретленген тоғайлардың өртелиўи, Қарақалпақстанның бай хайўанат хэм өсимлик дүньясының қырылып, көплеген хайўанлардың, қуслардың, өсимликлердің Өзбекстанның «Қызыл китабына» кирип қалыўи жәмийеттиң надурис сиясатының нәтижесинде, адамлардың тәбиятқа менсинбеўшилиқ пенен қатнасы тийкарында келип шыққан қубылыс еди. Жазыўшы К.Алламбергенов дәўир руўхын сәўлелендириўге усы тиккелей қатнасы бар ең әҳмийетли мәселе - экологиялық машқаланы көтерип шығады. Повесть сюжети хэм композициялық қурылысы жағынан да, идеяның исенимли жеткерилип берилиўи хэм көркем тили жағынан да көркем үйлесимлиликке ийе. П.Нуржанов өзиниң «Экологиялық хўждан хэм көркем әдебият» мақаласында повесть сюжетиндеги ўақыялардың раўажланыў динамикасының исенимли шығыўын тәмийинлеўде жазыўшының шеберлигин хэм повестьтиң сәтти жазылғанлығының тийкарлары

сыпатында повестьте сүүретленген қахарманның еле мылтықты қолына қалай улаў кереклигин билмейтуғын баладан қалайынша жаўыз браконьер дәрәжесине жетилискенин, кейин усы талапсыз жасай алмай қалған қахарманның руўхиятындағы кескин бурылысларға себеп болған халатларды: қалайынша көплеген жаўызлықларға себеп болған мылтықтан ўаз кешип, оны көл суўына ылақтырып жибергенине дейинги характерлер гүйзелисин эволюциялық жол менен исенимли бере алғанын, сондай-ақ, жазыўшының өзиниң де ўақыя сүүретленген орын тәбияты менен таныслығы хэм аңшылық қәсиби сырларын толық жеткерип бере алыў шеберлиги менен оғада дурыс бахалайды [6:33-34].

Илимпаз П.Нуржанов тәрәпинен айтылған оқыўшы жәмәәти тәрәпинен повестьтиң сәтти қабыл етилиўине тийкар болған себеплерге биз де қосыла отырып, повестьтеги тийкарғы идеяны сәўлелендирип бериўге өзек болған жазыўшының сүүретлеўшилиқ усылына, яғный, автор тәрәпинен таңланған руўхый-психологиялық халатты сүүретлеў усылының шығармада қолланылыў өзгешеликлерине дыққатымызды қаратамыз. Себеби, повестьтеги бул сүүретлеў усылы, бириншиден, идеяны толық жеткерип бериўде, екіншиден, қахарман образын жаратыўда, үшіншиден, жазыўшының көркем нийетин сәўлелендириўде, төртіншиден, шығарма сюжети хэм композициясының шөлкемлесіўинде, улыўма повестьтиң көркем эстетикалық тәсириниң жоқарылығын тәмийинлеўге хызмет еткен. Повестьтиң басқа экологиялық хэм тәбият мәселелерин сөз еткен көркем шығармалардан айырылып туратуғын тийкарғы өзгешеликлериниң бири-қахарман образындағы руўхый халатты кең түрде сүүретлеўде руўхый-психологиялық сүүретлеў усылынан пайдаланыўында көринеди. Балалар тәбиятына сай руўхый кеширмелер, қарама-қарсылықлар, терең сәўлеленгенлиги себебли шығарма оқыўшы хэм жазыўшы арасында өзара руўхый жақынлықты пайда етеди.

Руўхый-психологиялық анализ (сүүретлеў) усылы күшли болған көркем шығармаларда хәр бир деталь, ис-хәрәкет, эпизод, хәр бир ўақыя қайсыдур персонаждың руўхый әлемин ашып бериўге, образын жаратыўға бағындырылады. «Қуслар қайтқан күн» повестинде де тәбият гөззаллығы, көринислери инсан искерлиги менен байланыслы халда көркем жеткерилип берилген. Әсиресе, повестьтеги ўақыялардың болып атырғандығын сүүретлеўде жазыўшы жай баянлаў усылынан ғана емес, ал, тәбият көринислерин жанлы түрде сүүретлейди, нәтижеде қахарманлардың ис-хәрәкетлери тәбият көринислери менен биригип кетеди. Пейзажлық сүүретлеўдің қахарман руўхияты, ис-хәрәктлери менен қоса көркем сүүретленгенлигинен ўақыялар исенимли, қахарман руўхияты барынша тереңлиги менен сәўлеленген. Қулласы, повестьте пейзаж да инсанды хәр тәрәплеме толық сүүретлеўге бойсындырылған хэм жазыўшының көркем мақсетинен келип шығып, руўхый-психологиялық сүүретлеў ўазыйпасын өтеген.

Повестьтеги жазыўшының инсан хэм тәбият бирлигин сәўлелендириўде қолланған психологиялық-руўхый сүүретлеў усылының және бир табысы сонда, әдебияттағы бурыннан даўам етип киятырған аналитикалық принциптен синтетикалық принципке өтиў, туўырдан-туўры сүүретлеўден гөре басқа сезимтал-тәсиршең сүүретлеў қурааллары жәрдемінде инсанлар санасының терең түпкирине серли нәзер таслаў сыяқлы психологизм эволюциясының улыўма тенденциялары жәмленген. Жазыўшының бундай

психологиялық детальдардан, психологиялық символдардан образлы пайдаланыуы повестьте идеяның хәр тәрепке жеткерилип берилиуіне, қахарман характериниң ашылуына тийкар болған. Мысалы: «...Бала шүриппени басып үлгермеді. – Ғы-ғық! Ғы-ғық-қ! – деп қанаттарын қайта-қайта сермен атырған құс дауысы мийіне тебендей шанышылды. Қәпелімде көзі қып-қызыл қанға түсіп тұрып қалды. «Хәзір өледі, – деп ой жууыртты ол сол тұрысында. -Анаң қара, көзлерінен жас ағып атыр. Хәй, құс та жылайды екен ғой!» Балаға құс таманға қарау кем-кем қорқынышлы туйыла берді. Ол усы күнге дейін өлім халатындағы жанлы мақлұқты хеш көрмеген еді. Өлімнің аты өлім екен. Тула-бойы шимиркеніп кетті...» [1:20] «Қан» деталы, өлім халатындағы қустың көз жаслары образлы түрде шығарма қахарманының руўхыатындағы өзгерістерге, бурылыстарға себеп болған халатты ашыу үшін қатнастырылады. Нәтижеде, бала өзінің жауыз хәрекетлерінен түңіледі. Жазыушы қахарман руўхыатындағы терең руўхый өкініулер хәм оның өмирінде жаңадан күтілмеген шешім қабыл етиуінде қан психологиялық деталынан орынлы пайдаланады. «...Қәпелімде баланың мәніси қашты. Дәл қай жері ауырып тұрғанын билмейді, өзін бір түрлі ауырып тұрғандай сезе берді. Аұқат ишип, телевизор көріп те мәніси болмады.... Бурынлары қыялына келтирмейтұғын бір нәрселер ядына түсіп, көз алдына өлім халатындағы қырғауыл келді де тұрды. «Ғы-ғық»лаған ашшы дауыс, жан айбат пенен аспанға атылуы, қайтып жерге жалп етип түсіуі, қанатынан аққан қып-қызыл қан, қанатын жайып жиберіп көзлері мөлтеңдеп, ес-түссіз жастыуы-бәрі көз алдында кем-кем жаңлана берді. Ақыры дөгеректің бәрі - үй де, заттар да, адамдар да қып-қызыл қан болып кетті. Ол қаннан басқа хеш зат көрмей қалды. Қып-қызыл қан көз алдында сорғалап тырыс-тырс тамып тұрды...» [1:22].

Сондай-ақ, повестьте мылтық та психологиялық деталь сыпатында жауызлықтың символы хызметін атқарады. Шығарманың өзі «Мылтық үйде дұт басып илүіли туратуғын еді» деген қатарлар менен басланады. Шығарма соңында болса, «...Усы ойлар баланың қыялынан кешіп үлгерген жоқ, көлдің суы шомп ете қалды. Бірақ, мылтықты қайтып алыу баланың нийетінде де болған жоқ ...» [1:32]» деп жууақланып, қахарманның дәслеп ойында жауызлық деген нәрсенің жоқ екенлиги мылтықтың итибарсыз туруы менен, ал, шығарма соңында оннан ұаз кешіуі, жоқ етиуіге умтылуы арқалы қахарманның руўхыатындағы жауызлықтардан қутылуға хәрекеті символ сыпатында образлы қолланылады. Уақияның басланыуы менен жууақланыуы алдында сүүретленген мылтық психологиялық деталының жәрдемінде жазыушы шығарма идеясын да ашып береді, қахарманлардың руўхый-психологиялық әлемін сүүретлеуі хәм повестьтің сюжетлик-композициялық пүтинлигине ериседі.

Үшіншиден, повестьте руўхый-психологиялық сүүретлеудің және бір көринісі – туйғылар коллизиясы көринісіндегі психологиялық конфликт қолланылған «...“кеширмелер коллизиясы”– шығарма қахарманлары руўхый "әлемін сәулендириуіши, олар руўхыатында болып атырған өзгерістер, боранлар, соқлығысулар тәбиятын сәулендириуіши туйғылар гүреси» [2:14] болып, ол повестьтегі персонажлардың көпшилигиниң ишки дүньясын сәулендирип беріуде қолланылады. Мысалы: «...Бірақ қырғауыл деген жақсы құс-тә! Сун-сулы!... деп негедур өз-өзінен екиленіп те тұрды. -Илаж қанша, ағам тәуір болып кетиуі керек! Бәрибир атпасам болмайды...» [1:7].

Повестьте қахарманның руўхый-психологиялық халатын ашып беріуде ишки монологтан өнімлі пайдаланады. Қахарманның өз-өзі менен сөйлесіулері, өз-өзіне мұражәти тийкарында оның ишки дүньясын көрсетіп береді. «...Оның көз алдына және жаралы құс келді... «Мен оны үйге әкеліп жақсылап емлеуім керек еді? ...» <...> «Мен қаншадан-қанша құстарды қырдым! – деп әлге неге ишинен қатты қыйналды. –Олар досларым екен. Енді олар жоқ, енді ондай құстар жоқ!» Көз алдына сап тартып ушып баратырған муңлы құстар дизбезі келді...» [1:31]. Яки, «...О, бийшара құстар!... Сизлер ушып баратырсызлар. Бәлким келерсиз, бәлким келмессиз. Бірақ сизлерден өтинерім – сәл егленіп, кейіңізге бір қарап кетің?!» Өтинемен, меннен түңілмең, адам деген аттан түңілмең! Адам өзі ойлап тапқан құралды өзі жоқ та ете алады!» [1:32].

Бұл усыл драмалық, лирикалық шығармалар менен қатар прозалық шығармалардағы қахарман характерін исенімлі сүүретлеу хәм персонаждың психологиялық белгилерін сәулендириуіши усыл сыпатында әдебиятымызда табыссы қолланылып келмекте.

«Құстар қайтқан күн» повестинің сюжетіндегі жыйнақшылық пенен бірге шығарма композициясындағы ретроспектив – артқа қайтып гүррің етиу усылы да повестьтегі руўхый-психологиялық сүүретлеуді тереңлестіріп, қахарманның психологиялық халатын толық жеткеріуіге хызмет еткен.

Хәр бір миллий әдебияттың жаңаланыу процесіне онда көтеріліп, ортаға қойылып атырған машкалалардың сыпаты хәм дәрежесі қаншелли терең екенлиги, сүүретлеу объектинің кеңлиги, жаратылған характерлердің руўхый байлығы, социаллық қадір-қымбаты, сәуленген турмыс хақықатының тереңлиги менен тиккелей байланыссы.

К.Алламбергеновтың «Құстар қайтқан күн» повести де, өз гезегінде, өтиу дәуирін басынан кешіріп атырған жәмийеттегі инсанлар басындағы машкалалар, олардың руўхый келбетін, психологиялық халатын сәулендирип беріуі менен миллий прозашылығымызда қуңлы дәретпе екенлигине дау жоқ. Повестьте берілген идея адамларды тәбиятты сүйіуіге, қадірлеуіге, оның бір бөлегіне айланып жасауға, жақсылыққа сая салыушы күшлерге қарсы туруға шақырады. Повестьте қолланылған руўхый-психологиялық сүүретлеу усылы болса, шығармадағы усы айтылған идея хәм проблематикаларды жеткеріп беріуде жазыушы тәрәпинен табыссы қолланылған усыллардың бири болып, қахарманның руўхый-психологиялық халаты пейзаж, ишки монолог, психологиялық деталь, психологиялық конфликт (ишки коллизия) хәм жазыушының гүррің етиу усыллары арқалы жеткерилип берілген. Нәтижеде, инсан тәбият бирлиги көркем шығармада тек ғана идеялық көзқарастан емес, ал повестьтің жанрлық-формалық пүтинлигинің де бір бөлегіне айланғанлығын көрөміз.

Улыұма, бұл повестьте ортаға қойылған машкаланы хәм оны сәулендириуідегі жазыушы қолланған руўхый-психологиялық талап сыяқлы дәретиуішилік усылларды еле де тереңірек үйреніу миллий прозамыздың раўажланыу тенденцияларын белгилеуде оғада үлкен әхмийетке ийе мәселелердің бири болатуғынлығы дауыс. Усы көзқарастан бұл дәретпе хәзіргі ғәрезсізлик дәуірі қарақалпақ повестьшилигинің үлкен жетіскенликлерінің бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. Қуслар қайтқан күн. –Н.: «Қарақалпақстан», 1995, 70-б.
2. Бобохонов М.Р. Ҳозирги ўзбек қиссачилигида психологизм: филология фанлари номзоди дисс. ...автореф. –Т.: 2012, 26-б.
3. Қурбонов Д. Бадиият сирлари. // «Тафаккур», 1998, №1.
4. Мухтор Қўнгил эҳтиёжи. Сўнгги йиллар ўзбек адабиётидаги янги насрий асарлар ҳақида. // «Тошкент оқшоми», 1996 йил, 11 март.
5. Норматов У. Умидбахш тамойиллар. –Т.: «Маънавият», 2000.
6. Нуржанов П. Дўйир талабы ҳам кўркем әдебият: Әдебий сын мақалалар жыйнағы. –Н.: «Билим», 1993, 160-б.
7. Сагидуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар повестьлери мысалында) ф.и.к. дисс. –Н.: 2010, 164-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола бадиий адабиётдаги психологик тасвирнинг хусусиятларини ўрганишга бағишланган. Қахрамон психологияси ва табиат манзарасини тасвирлаш уйғунлиги масаласининг назарий жиҳатлари ёзувчи К.Алламбергеновнинг «Қуслар қайтқан күн» повестидаги идея ва проблематика асосида таҳлил қилинади. Рухий-психологик тасвир ёрдамида ёзувчи қахрамон характерининг эволюциясини кўрсатишга муваффиқ бўлади. Мақолада психологик детал, психологик конфликт, пейзаж, ички монолог ва ёзувчининг ҳикоя қилиш маҳоратига диққат қаратилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению особенностей психологизма в художественной литературе. Теоретический аспект проблемы соотношения описания психологии персонажей с изображениями картины природы раскрывается на основе повести К.Алламбергенова «День, когда прилетели птицы». При раскрытии психологии персонажей писатель достигает показа эволюции их характеров. Автор статьи обращает внимание на использование элементов композиции художественного произведения, как художественная деталь, конфликт пейзаж, внутренний монолог, а также мастерство писателя как рассказчика.

SUMMARY

The article is devoted to the study of features of psychologism in works of fiction. The theoretical aspect of an issue of ratio of the description of characters psychology with images of a picture of the nature is revealed on the basis of K.Allambergenov's story «The Day when birds have flown away». At disclosure of psychology of characters the writer reaches the display of evolution of their characters. The author of the article pays attention to the use of elements of composition of the work of fiction as an artistic detail, conflict a landscape, an internal monologue, and also the skill of the writer as a story-teller.

ПОЭТИЧЕСКОЕ В ЖАНРЕ СКАЗКИ

(На материале сопоставительного исследования каракалпакских и европейских народных сказок)

З.К.Саитова – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: фольклор жанри, поэтика (лирика), лингво-маданий ёндашув, лексик воситалар, менталитетнинг акс эттирилиши, мифологик-бадиий тушунча, лексик-семантик акс эттириш усуллари, эртақ қахрамони, атроф мухитга (табиатга) муносабат, бадиий ривожланиш, қахрамонлик эпос (достон), миллий хусусияти.

Ключевые слова: фольклорный жанр, поэтика, лирика, лингвокультурологическое изучение, языковые средства, отражение менталитета, мифопоэтическое представление, лексико-семантические средства описания, сказочный персонаж, воззрения на природу, художественное развитие, героический эпос, национальное своеобразие.

Key words: folklore genre, poetics, lyricism, linguo-cultural study, linguistic means, reflection of mentality, mythic-poetical imagination, lexico-semantic means of depicting, fairy tale's character, treating the nature, poetic development, heroic epos, national peculiarities.

Естественное отражение мира человеком находит своё начало в фольклоре: в мифах, сказках, эпосах, легендах каждого народа, для которых в первую очередь характерен поэтический вымысел. Истоки национальной самобытности каждого народа исследуются на материале соответствующего фольклора. Самыми ранними примерами народного творчества считались мифы и они признавались как способ первобытного мышления. Представители мифологической школы в своих изысканиях опирались в первую очередь на учение выдающихся немецких фольклористов-братьев Вильгельма и Якоба Гримм. Основой этого учения, сформированного в книге «Немецкая мифология», была мысль о том, что мифы не что иное, как способ первобытного мышления [3:170].

В мифологическом учении того времени главенствовали две теории-«солярная» теория английского филолога М.Мюллера и «метеорологическая» теория немецкого учёного А.Куна, которые различались лишь тем, что обожествляли первобытного человека, солнце и звёзды или явления природы (вулканы, ураганы, ливневые дожди сопровождавшиеся с наводнениями и т.д.)

Процесс художественного развития каждого народа Ф.И.Буслаев, крупнейший представитель русской мифологической школы, делит на несколько стадий:

1. На первой стадии мифология подавляла и подчиняла себе любую индивидуальную фантазию. Поэтическое воодушевление принадлежало всему народу. Этому периоду соответствует расцвет мифологического эпоса.

2. Второй этап в развитии человечества, когда каждый человек начинает осознавать себя как творца, наравне с неведомыми силами творящего предметы, события, поступки и т.д., соответствует возникновению преданий, основанных на событиях из жизни самих людей. Этому периоду соответствует героический эпос в народном творчестве.

3. На третьем этапе развития сознание своего могущества в подчинении сил природы приводит к тому, что человек перестаёт нуждаться во многих мифологических существах и богах. Этот процесс нашёл своё отражение в мифологических сказаниях.

4. Четвёртый этап художественного развития народа привёл к распаду героического эпоса и выделению из него сказки как отдельного эпизода народного эпоса.

Как замечает Ф.И.Буслаев, мифология является первоисточником народного сознания, основой мировоззрения народа, определяет его национальное своеобразие и самобытность.

Тщётное изучение фольклора разных народов земного шара заставляет учёных заключить вывод, что общие всему человечеству законы логики и психологии, общие явления в быту и в семье, общие пути развития культуры должны были предельно одинаково отразиться в народном творчестве, что в свою очередь подтверждается теорией саморождения сюжетов, которая в настоящее время называется антропологической теорией [2:143].

В сказках разных народов обобщены в реальном смысле, те жизненные обстоятельства и мировоззрения при которых простой народ стремится к светло-